



Забардаст форс-тожик шоири ва мутафаккири Абулқосим Фирдавсий (Тусий) 934 йилда Тус шаҳри яқинидаги Бож кишлоғида камбағаллашиб қолган заминдор оиласида тугилган. Бошланғич таълимни кишлоғидаги мактабда олиб, кейин Тус ва Нишопур шаҳарларидаги мадрасаларда тахсилни давом эттиради. Замонасининг барча асосий илмларини эгаллаб, араб ва пахлавий тилла-рини чуқур ўрганади. У Эрон, Турон, Юнон ва Хиндистон олимларининг турли соҳадаги асарларидан яхши хабардор бўлган. Уз даврининг комусий олими бўлиб етишгани учун ҳам уни ҳақим деб улуғлашган. Фирдавсий билимининг қанчалик чуқурлиғи, дунёқарашининг қанчалик қенглиғи, шеърӣ

салохиятининг канчалик юксаклиги муаззам «Шохнома»да манаман деб турибди — бунга ишонч хосил килиш учун асарни ўқиб чиқишнинг ўзи кифоя. Абдурахмон Жомий ҳам: «Шохнома»дек асари бор кишига таъриф ва тавсиф бекор», — деб ёзади. У ёшлигиданок шеърлар машқ кила бошлаган, бироқ бу ҳақда маълумотлар бўлса-да, шеърларининг ўзи етиб келмаган. Унинг «Юсуф ва Зулайхо» номли дoston ёзганлиги ҳам халигача мунозарали. Шоир отасидан колган ерда дехкончилик килиб кун кечиради. Баъзи манбаларда унинг узок йиллар сарбозлик хизматида бўлгани ҳам айтилади.

Шохноманавислик узок тарихга эга. Маълумки, со-монийлар даврида Эрон ва Турон халкларининг нафакат ижтимоий-сиёсий, балки маданий-маънавий ҳаётида ҳам бир кўтарилиш бўлган. Миллий ифтихор туйғуси кучайиб, ўзининг кимлиги, кадр-кимматини англаш ва уни бошқаларга ҳам тан олдириш учун улар Эрон ва Туроннинг шонли воқеаларга бой тарихини тиклаш, қахрамонликларга тўла ўтмишини каламга олишга интиладилар. Бундан мақсад миллий давлатчилигини оёкка кўйиш учун арабларга қарши курашда мафкуравий қурол сифатида фойдаланиш, форсий ва туркий халкларнинг шаън-шавкати улардан кам эмаслиги, билъакс устунлигини кўрсатиш эди. Шу ниятда қадимий афсона ва ривоятлар, буюк шохлар ва баходирлар ҳақидаги қисса ва жангномалар, сосоний ҳукмдорларнинг солномалари ва маъмурий ҳужжатлар асосида «Хватайнамак» («Худойнома» — «Ҳукмдорлар ҳақида китоб») тўплами яратилган. У кайта ишланиб, X асрда «Шохнома» номи билан юритила бошлаган. Шу тарихи 9—10 та «Шохнома» яратилгани тарихдан маълум. IX—X асрлар-да уларнинг кўпи араб тилига ҳам таржима қилинган. Лекин уларнинг бирортаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Жумладан, йирик амалдор ва лашкарбоши Абу Мансур Муҳаммад Абдураззоқ Тусийнинг топширигига кўра, 957 йили Абу Мансур ал-Маъмарий томонидан насрий Шохномаи Мансур» яратилади. Бу асарнинг фақат бошланиш қисмигина бизга етиб келган. Тахминан 963 йили Абулмуайяд Балхий ҳам насрий «Шохнома» ёзади. У билан айни бир вақтда Масъуд Марвазий ва Абу Али Балхийлар «Шохнома» битадилар. Балхий асарида Фирдавсий «Шохнома»сида тилга олинмаган Нариман, Сом, Оғуж, Ваходан, Қайқишан номлари билан боғлиқ лавҳалар мавжуд бўлган. Марвазий ўз «Шохнома»сини биринчи одам ва биринчи подшоҳ Каюмарсдан бошлаб, сомонийлар давлатининг охириги даври тасвири билан тугаллайди. Бу борада тўпланган катта тажриба ва йигилган салмоқли материал асосида сомоний ҳукмдорлар буйруғи ва хомийлигида Абу Мансур Муҳаммад бинни Аҳмад Дақикий назми «Шохнома»га қўл уради. Бироқ, у Зардушт, Гуштасп ва Аржасп дostonларини — жами минг байт ёзганда фожиали равишда ўлдирилади. Болалиқдан қадимий афсона ва ривоятлар, қахрамонлик қиссалари ва жангномаларни жон қулоғи билан тинглаб улгайган, Ватанга ва унинг буюк тарихига муҳаббат руҳида тарбияланган, кейинчалик ўзи ҳам халқ ичида юриб, уларни ёзиб олган, форс ва пахлавий тилларидаги кўплаб тарихий китобларни мутолаа қилган, шу тарихи бой оғзаки ва ёзма материаллар йиққан Фирдавсий бир кадрдон дўстининг даъвати ва пахлавий тилидаги қадимий шохлар тарихи жамланган китобни совға қилиши ҳамда Тус ҳокими

Мансур бинни Мухаммаднинг моддий кўллаб-қувватлаши билан салафи чала колдирган «Шохнома»ни давом эттиради.

Эрон ва Турон халқларининг қарийб тўрт минг йиллик тарихи юксак маҳорат билан бадиий талкин қилинган 60 минг байтдан иборат «Шохнома» устида Фирдавсий 30 йил тер тўқади. Тадқиқотчилар асарни уч қисмга бўладилар: биринчи бўлимда шоир энг қадимий афсона ва ривоятларни қайта ишлаб, назм ипига терган бўлса, иккинчи бўлимда халқ қахрамонлари ҳақидаги қисса ва жангномаларга янги ва мангу ҳаёт бахш этади, учинчи бўлимда тарихий шохлар ҳаётини қаламга олади. «Шохнома» энг қадимги даврлардан бошланиб, сосонийлар шоҳи Яздигард III даврида арабларнинг Эронга бостириб қириши билан яқунланади. «Шохнома» ҳажми, мавзу кўлами, образлар олами, қахрамонларнинг кўп ва хилма-хиллиги, гоҳий мотивлари ва кўтарилган масалалар жиҳатидан жаҳон адабиётидаги энг катта эпик асардир. Юздан ортиқ катта-кичик достонлардан ташкил топган бу муаззам асарда мингдан зиёд турли даражадаги персонажлар иштирок этади.

«Шохнома» гарчи шохлар китоби деб аталиб, 50 подшоҳликдан иборат тўртта сулоланинг тарихи унда қатъий тартиб асосида ёритилган бўлса-да, барча қурашлар ва қахрамонликларни халқ ичидан чиққан баҳодирлар амалга оширадилар. Асарда Ватан ва халқ йўлида жонини тиккан юзлаб фидойи қахрамонлар образи яратилган. Подшоҳлар баҳонасида халқ, унинг тарихи, қахрамонликлари улуғланган. Айни жиҳатдан «Шохнома» халқ заковати ва жасоратига кўйилган ўзига хос назмий хайқалдир.

«Шохнома»нинг асосий гоҳси — Ватанни улуғлаш, халқ қудрати ва заковатини кўз-кўз қилиш, миллат фарзандларини васф этиш ва шу орқали уларни бирликка, марказлашган давлат қуришга чақириш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва тинчликсеварликни мадҳ этиш, эзгулик, олийжаноблик, ҳалоллик, мардлик, меҳнатни тараннум этиб, қонли урушлар, ёвузлик, жабру зулм, адолатсизлик, мунофиқликни қоралашдан иборат. Асарда шоирнинг ўз халқига бўлган бекиёс меҳру муҳаббати, айни пайтда, босқинчиларга қарши чексиз қаҳру қазаби яққол кўзга ташланиб туради.

«Шохнома»даги Рустам, Сухроб, Сиёвуш, Бижан, Золи Зар, Рудоба, Гударз, Гев, Тус, Хожир, Гурдофарид, Хумой, Манижа сингари қахрамонлар ер юзида адолат тантанаси учун қурашадилар. «Зол ва Рудоба», «Бижан ва Манижа» достонларида қинакам байналмилаллик гоҳлари илгари сурилган. «Исфандиёр», «Шоғод», «Ўн икки муҳораба» достонларида мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солувчи, уруш оловини ёқувчи золим ва фитначи шоху саркардалар қескин қораланади. «Сиёвуш» достонида уруш ва тинчлик масаласи бадиий талкин қилинади. Айни пайтда, Рустам ва Таҳмина, Зол ва Рудоба, Бижан ва Манижалар ўртасидаги соф ва самимий севги ҳассос мисраларда тараннум этилади. Лирик чекинишларда шоир тирикликнинг азалий ва абадий муаммолари билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларини ҳам юксак маҳорат билан баён этганки, уларнинг кўпи ҳикмат қаби жаранглаб, халқ мақол маталларига айланиб кетган:

Тақдир ёмонликни кўрганда раво,
Сабок ол ундан ҳам, топа ол зиё.
Бировга соғинса ҳар қим ёмонлик,
Нихоят ул ўзи топмас омонлик.
Хунар билан ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.

Мана бу мисралар эса худди хозирги кунда ёзилгандай:

Еримиз, сувимиз, фарзандимиз деб,
Хотин, бола-чака, дилбандимиз деб,.
Бирма-бир жонимиз этамиз фидо,
Ватанни душманга бермаймиз асло!

«Шохнома»дек салмокли ва бадиий юксак асари билан Фирдавсий форсий тилнинг бекиёс кудратини намойиш килди, унинг шеърият тили сифатидаги мавкеини мустахамлади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи асар хотимасида шундай дейди:

Обод бинолар хам бўлгуси хароб,
Уларни емиран ёмгир ва офтоб.
Назмдан яратдим бир касри баланд,
Ёмгирлар, шамоллар унга не писанд!
Ўттиз йил меҳнатга ўзни урдим мен,
Форсийда Ажамни тирилтирдим мен.
Энди мен ўлмасман, тирикман мудом,
Чунки сўз уругин сочганман чунон...

Буюк немис шоири ва мутафаккири Гёте «Гарбу Шарк девони»га ёзган шарҳларида Фирдавсий Эроннинг афсонавий ва тарихий ўтмишини яхлит холда каламга олгач, кейинги шоирларга умумий гаплар ва баъзи бир талкинлардан бошқа нарса колмади, деб лутф этган эди. Француз шаркшуноси Анри Массенинг эътирофича эса, «Шохнома» халк улугворлиги ва у чеккан гам-гуссалар хақидаги дoston бўлиб, шунинг ўзи уни жаҳон сўз санъатидаги энг улуг асарлар каторига кўшиш учун кифоя килади.

Сомонийлар салтанати кучга тўлган даврда бошланиб, шоирнинг нақ ярим умрини олган «Шохнома» ниҳоясига етганда, бу кудратли давлат парчаланиб, корахонийлар ва газнавийлар ўртасида бўлинган эди. Шунинг учун шоир асар мукаддимасига газнавийлар хукмдорини мадҳ этувчи бир багишлов илова қилиб, уни шох Махмудга тақдим этади. Лекин мутаассиб уламолар ва хасадгўй шоирларнинг куткуси билан у асарни муносиб баҳоламайди. 30 йил захмат чекиб ёзилган 120 минг мисрадан иборат муаззам асарни бор-йўги 20 минг кумуш тангага раво кўрган Махмуд Газнавийнинг пасткашлигидан хафа бўлган Фирдавсий бу маблагни ҳаммом ходими, шарбатдор ва уни келтирган мулозимга бўлиб бериб, Газнадан чикиб кетади. Бу ҳақда афсона-ривоятлар шунчалик кўпки, уларнинг қайси бири хақиқату қайси бири тўқима эканлигини ажратиш қийин. Лекин шундай кудратли Махмуд Газнавий «Шохнома»дай буюк, сўз санъатининг нодир дурдонаси кадрига етмаган, Фирдавсийдай забардаст шоирни беобрў қилган жохил ва такаббур шох сифатида тарих саҳифаларида колгани хақиқат. Абдурахмон Жомий таъбири билан айтганда:

Кетиб оламдан ул Махмуд, йўқолмиш шавкату шони,
Кадрсиз қилди шоирни, деган гап колди оламда.

«Сийлов»идан юз ўғиргани учун Махмуд Газнавий таъқибига учраган Фирдавсий унинг қўли етмайдиган узок вилоятларга қочиб, яшириниб яшайди. Ниҳоят, паймонаси тўлиб,

кишлогига кайтган шоирни рухонийлар шиаликда айблаб, мусулмонлар кабристонига кўмишга рухсат бер-майдилар. Унинг жасади отасидан колган богнинг бир чеккасига кўмилади.

Орадан йиллар ўтиб, бир даврада «Шохнома»дан байтлар ўқилганда Махмуд Газнавийга маъкул келади ва унинг муаллифини сўрайди. Унга бу байтлар Абулкосим Фирдавсий каламига мансублигини айтадилар. Шунда у улуг шоирга нисбатан нохаклик килганлигини тушунади ва бир туяга олтин-кумуш, кимматбахо совга-саломлар юклаб, Фирдавсийга олиб боришлари хакида амр килади. Такдирнинг ўйинини карангки, шох инъомлари ортилган туя Туснииг бир дарвозасидан кирганида иккинчи дарвозасидан шоирнинг жасадини олиб чикиб кетишаётган бўлади.

«Хаким Носир Хисрав «Сафарнома»да шундай келтирган:

Тўрт юз ўттиз саккизинчи хижрий санада Тус йўлида янги қурилган улкан работни кўрдим.

— Бу работни ким курди? — деб сўраганимда:

— Бу работ Султон Махмуд Фирдавсийга инъом килиб юборган маблаг хисобидан бунёд этилди, — дейишди.

Бунинг кай тарзда юз берганини сўраганимда, шундай жавоб беришди:

— Фирдавсий вафот этган эди ва унинг меросхўри инъомни қабул килмади. Султонга арз килганларида, у шу ерда бир иморат қуришга фармон берди ва ушбу работ ўшадири»(Кўчирма Гулом Каримнинг «Сафарнома»нинг ўзбекча нашрига ёзган «Хаким Носир Хисрав ва унинг ижодий мероси» номли сўзбошисидан олинди (Каранг: Носир Хисрав. Сафарнома. Тошкент, 2003 йил, 10-бет).).

1934 йилда Фирдавсий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан унинг кабри устига катта макбара қурилган ва у шоир ихлосмандларининг мукаддас зиёратгоҳига айланган.

Фирдавсий «Шохнома»си ўзидан кейинги Шарк адабиётига кучли таъсир кўрсатди, унга жавобан кўплаб «Шохнома»лар ёзилиб, ўзига хос шохноманавислик анъанаси вужудга келди. Бу анъанани Асадий Тусий (XI) бошлаб берди: у 1066 йилда 145 боб, 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» достонини яратади. Қадимги Эроннинг афсонавий қахрамони бўлган Гершасп Жамшиднинг олтинчи авлоди, Фирдавсий қахрамони Рустамнинг катта бобосидир. Фирдавсий «Шохнома»сида Гершасп хакида батафсил тўхталмагани учун Асадий Тусий унинг фаолиятини кенг ёритишни мақсад килган.

XI — XII асрларда «Барзунома», «Бахманнома», «Кушнома», «Фаромурзнома» асарлари, кейинрок — мўгуллар хужуми арафасида «Жахонгирнома», Конёвий Тусийнинг «Салжукнома»си, 1300 йилда катл этилган шоир Робёвий Бушанжийнинг «Картнома»си, теурийлар даврида «Сомнома», Рустамнинг кизи Гуштаспбонуга багишланган 4 достон пайдо бўлди. Бу достонлар орасида энг салмоқлиси «Барзунома» бўлиб, унинг икки нусхаси маълум: кичиги — 45, каттаси — 65 минг байтдан иборат.

«Шохнома» таъсирида бир неча тарихий ва тасаввуфий достонлар ҳам яратилган:

«Искандарнома»лар, мутасаввиф шоирлар ёзган панднома достонлар, «Шохнома», «Шаханшоҳнома» номлари билан ижод килинган асарлар шулар жумласидандир. Факат Хамдуллох Муставфий Қазвинийнинг «Зафарнома» китоби «Шохнома»нинг давоми бўлиб, 1335 йилгача бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Соҳиб номли шоир ҳам 1320 йилда ёзилган «Дафтари Дилқушо» асарида «Шохнома»ни давом эттирган: унда форс хокимлари хаёти ёритилиб, мўгуллар истибдодига қарши ўз ватанининг мустақилликка интилиши ва қахрамонлик анъаналари тараннум этади.

«Шохнома» оммабоп асарга айланиб, халк орасида кенг таркалганидан сўнг катор ўзгаришларга ҳам учраган. Шунинг учун теурий шахзодалардан Бойсункур Мирзо буйругига биноан 40 дан ортик нусхаларини ўзаро киёслаб, шу асосда унинг мукаммал матни яратилади. Фанда «Шохнома»нинг Бойсункур нусхаси сифатида машхур бу матн асарнинг ишончли нусхаларидан бири хисобланади. «Шохнома»нинг танкидий матнлари ичида энг мўътабари эса Е.Э. Бертельс ва А. Нўшин тахрири остида тайёрланган IX жилдликдир.

Бадиий юксаклиги, бекиёс даражада халкчиллиги туфайли ва халк орзу-армонларини куйлаганлиги учун ҳам, мана, минг йилдан буён «Шохнома» ўкувчилар калбини забт этиб, шухрат чўккисидан тушмай келмокда. Фирдавсий кахрамонлари ўзбек халки орасида ҳам кадимдан машхур. «Китоби Жамшид», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Шох Тахмурасп» номли халк китоблари, «Рустам ва Сухроб», «Доро ва Искандарбек» каби халк эртаклари «Шохнома»дан илхомланиб, ёки унинг таъсирида яратилган. Ёзма адабиётда ҳам Юсуф Хос Хожибдан тортиб Алишер Навоий ва Бобургача, Мунидан Абдулла Ориповгача барча ўзбек шоирлари Фирдавсийни ўзларига устоз санаб келганлар. «Шохнома» дунёнинг кўплаб тилларига таржима килинган. Жумладан, XIII аср бошида араб, XV — XVI асрларда турк ва гуржи, XIX асрдан эса француз, инглиз, немис, итальян ва рус тилларига ўгирилган. «Шохнома» ўзбекчага Шох Хижрон, Хомуший (XVIII), Нурмухаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX), Х. Гулом, Назармат, Ж. Жабборов, Ш. Шомухамедовлар (XX) томонидан таржима килинган бўлса-да, бу таржималарнинг бирортаси тўлик эмас. «Шохнома» сюжетлари асосида «Заххоки Морон», «Сиёвуш», «Рустам ва Сухроб» сингари сахна асарлари яратилган. Ж. Камол тожик адиби С. Улугзоданинг «Фирдавсий» романини ўзбекчалаштиришган. Фирдавсий «Шохнома» асари билан сўз санъатида бир алпнинг жасоратини кўрсатдики, мана, орадан минг йил ўтса ҳам, у кўтарилган юксаклик бирор шоирга муяссар бўлган эмас.

Эргаш Очиловнинг
"Бархаёт сиймолар" китобидан